

Gondolkodó magyarok

A Magvető Kiadó új sorozata „a magyar irodalom- és gondolkodástörténet remekműveit” akarja az olvasók kezébe adni, kevéssé ismert, vagy nehezen hozzáférhető alkotásokról lefűjni a port; „kisebb, nem könyv terjedelmű” írásokat, esszékert tartalmaz, a nagyközönség számára „a mennyiségéből kiemeli... a minőséget”, de azazal a nem igen titkolt üdvös céllal, hogy életművek és korszakok tágabb kapcsolataira rávilágítva a teljesebb megismerés, a „mennység” dimenziója iránt is szellemi szomjúságot keltsen. A sorozatcímében csöndes polémia bújkál a magyar művelődés antiintellektualizmusát, filozófiátlanságát egyoldalúan hangsúlyozó bírálatokkal; a több korszakból való válogatás gesztusa a szellemi kontinuitásnak, a problémalátás és megoldáskeresés folyamatosságának elvét húzza alá. A kérdések, melyek a „régii magyarság” kiválóságai-ban tudatosultak először, változott formában a reformkor, az ezernyolcszázad évek második fele, a XX. század gondolkodóit is foglalkoztatták, a nagy egyéniségek „folytatják egymást századról századra”, és (bár Babits ezt a metaforát a világirodalom történetére alkalmazta) „kezet nyújtanak egymásnak” egyetlen nép feje fölött is.

Vajon a történelmi szituáció tipikus visszatérései, egymásra rimelő sorshelyzetek, állásfoglalás és döntés párhuzamos egyéni kényszerei hozzák létre az egymáshoz kapcsolódás és az analógia tényét, s keltenek olyan benyomást, mintha egyetlen kórus folyamatos zengésébe hallgatnánk bele az előadásnak egyszer az egyik, máskor a másik pillanatában? A sorozat első „futamában” mindenestre olyan művek szerepelnek, amelyek súlyos társadalmi, erkölcsi küzdelmek sodrában jöttek létre egy-egy komoly moralitású, önmagával és közösségével szemben szigorúan igényes, az egyéni felelősséget érzékenyen átélő intellektus műhelyében. A reformer, a törvényalkotó, a szellem öre veszélyt érez, hibától, visszaeséstől tart, kudarcra fenyegető tévutakról akarja eltéríteni mind azokat, akiket lehet. A Gyulafehérvárról elmart Apáczai Csere János „az újonnan felépült kolozsvári kollégium igazgatását” átvéve, 1656. november 20-án hatalmas beszédet mond *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról és a magyaroknál való barbár állapotuk okairól*; indíték és polarizáció Németh László történelmi drámáinak képletét előlegezi, a koránál messzebbre

látó szellem az utódok érdekében és az utókor rokonszenvét keresve „szégyenen és gyalázaton keresztül nekifeszülve” tör „az erény felé”. Kölcsey még országgyűlési követként írja 1834-ben a *Parainesist*, nála a politikai tevékenység gyakorolhatóságával egyenes arányban áll „a lélek mindenkorli természetű ereje” (irodalmi és bölcséleti művei éppen a lemondás után, a politikai passzivitás időszakában ritkulnak majd meg). Az „erkölcsi végrendelet” genezise eszerint politika és etika szétválaszthatatlanságát sugallja, a cselekvő ember nem nélkülözheti a reflexív moralitást. Nyolc évvel később — és tizenhét esztendővel az Akadémia-alapítás feledhetetlen pátoszu pillanata után — Széchenyi is a mérték, az arány érzékét kéri számon azokon a honfitársain, akik „indiszkrét negéd-tül hajtvá, elég előkészület nélkül”, átgondolatlan, túlbuzgó, erőszakos magyarosítással akarnak nemzetünket alaptalan előnyökhöz juttatni. Talán az önvád. a palackból éppen általa kiengedett szellem elszabadulása, ellenőrizhetetlenné válása miatti szorongás is motiválja, erősíti aggodalmát, hogy „nemcsak mulasztás, de túlhév által is lehet olvasztgatni a hazán”, és a figyelmeztetést, hogy fajtánkon azok lendítenek a legtöbbet, akik „híven járnak el istenrendelte mindennapi hangyamunkáikban”.

A következő csomópont (a XVII. század és a reformkor után) a kiegyezés tárgyában folytatott viták körül bogozódik. Deák és Kossuth „párbeszéde” a kiegyezésről nem 1867-ben kezdődött, ekkori, a sorozatban most újra közölt állásfoglalásaik inkább összegzik és véglegesítik a kétféle koncepciót, melyek addig az 1865-ös „hűsvéti” cikkben, illetve Kossuth idevágó publicisztikájában körvonalazódtak. Durva egyszerűsítés volna véleménykülönbségüket reálpolitika és utópizmus ellentétére visszavezetni, de ami az indítékokat, a világnézeti, történelembölcséleti gyökereket illeti, Deákra mindenképpen óvatosabb empirizmust, Kossuthra jövőbe irányuló, a nemzet „jogai valószínűsítésének reménye” iránti elvontabb bizakodást kell jellemzőnek mondanunk. Az előbbi „a bizonytalanságnak, a zavarnak, rendtelenségnek örvényébe” visszaeséstől fél legjobban, s a közvélemény előtt a nem hizelgő „opporunitás” megjelölést is vállalja meghatározott értelemben, az utóbbi az ellen a tétel ellen fakad ki mélyről feltörő szenvedéllyel, hogy „el kell fogadni, ami kivihető, miután többet elérni nem lehet”. Látszólag lazán kapcsolódik ide Vajda János memoárja (*Egy honvéd naplója*), pedig akár a magyar katonai géniust magasztaló célzatára, akár az általa fenyegetően közeli-nek, sőt máris bekövetkezettnek érzett „üzér, kalmár világ” kritikájára gondo-

lunk, nyilvánvalóvá lesz a kiegyezéssel kezdődő kor kisszerűsége elleni tiltakozás tendenciája; másrészt a hősi és a komor emlékeket idézve a memoáriró olyan idők eljövételével számol, „midőn a magyar nemzet lesz hivatva királya vezérlete alatt védeni a birodalmat”, s ez furán ellentmondásosnak mutatja Vajda kiegyezésellenességét, amelyet a *Luzitán dal* és a Kossuth védelmében Perczellel folytatott vita alapján szoktunk tulajdonítani neki (a „napló” és az említett művek egyaránt 1867–69. között keletkeztek). Végül Babits a II. világháború előtt a német szellemi és hatalmi imperializmus elleni gátnak szánja *A magyar jellemről* készített tanulmányát; számos kortársához hasonlóan ő is Prohászka Lajos *A vándor és a bűdosó* című nemzetkarakterológiájával vitatkozik, s amikor a módszertantól az eredményig, a magyarságról alkotott vízióig mindenben ellentmond neki, a részletes érveléssel nemcsak ellenfele szellemi rangját és nézetei veszedelmességét ismeri el közvetve, de mintha önnön lelkiismeretét is szeretné megnyugtatni és felelősségét tisztázni: Prohászka tételeiben ugyanis a saját elméletét, 1913-ban írott *Magyar Irodalom* című esszéjének gondolatait véli fölfedezni „torzító tükörben”, vádként a magyarság ellen fordítva, ezért egykori ön-maga gyakori idézése és kommentálása 1939-ben a fokozott személyesség és érdekeltség szükségszerű kifejezése.

A „gondolkodó magyarok” legállandóbb eszméje, meditációs tárgya, egyfelől evidenciának látszó, másfelől mindig újra kinzóan kérdéssé váló meghatározni valója magának a magyarságnak, a nemzeti jellegnek, sajátos karakternek a mibenléte és milyensége. A „mi a magyar?” kérdése már évszázadokkal a Szekfű Gyula szerkesztette nevezetes antológia előtt eleven volt, bár mondjuk Apáczai Csere János idevágó megjegyzéseit — Szűcs Jenőtől átvett terminológiával élve — alighanem a nemzeti tudat „prehistorikumához” tanácsos sorolnunk. Amikor a kolozsvári beszédben sajnálkozva invokálja hazáját: „szánlak téged, Magyarország!” — a klaszszikus történelemből ismert és a fejlett kortársi nemzetekkel való összehasonlítás alapján mond önkritikát: viszonyokat, feltételeket, intézményeket, személyeket támad, de fejtegetéseiben benne lappang a sejtetem, hogy a társadalmi bajok alkati torzulásokat idézhetnek elő és viszont. A bölcsesség lebecsüléséről mondja: „Népünkre ragadt vagy inkább népünkben gyökerező betegség a magyar földön ez a téboly, mely már a lelünkbe is behatolt, és amelynek bizony nem remélhető semmi más orvosszere, csak az, ha akaratuk ellenére is segíteni igyekszünk a betegeken”. Mintha ezt a gondolatot folytatná évszáz-

zadokkal később Kölcsey, amikor a közönség, a nemzet hibáinak és megszüntetésük módozatainak szövevényes kérdésével néz szembe. „Egész nemzetnek is lehetnek és vagnak előítéletei, balszokásai, s más árnyékoldalai, miket felvilágosítani nem pillantat dolga.” De „általán fogva nemzet, mint nemzet nem is lehet rossz-szívű. Erőszak ritkán orvosol”, ám példa, tapasztalás és idő elérheti, amit a türelmetlenségnek nem sikerül véghez vinnie. Széchenyinél éppenséggel a középpontba kerül a probléma, „miképp lehessen őrizni, . . . ápolni, s növesztetni” „oly annyira kényes kincset, mint nemzetiség, nemzeti sajtóság”; akadémiai beszédében is új meg új hullámokat vet a féltésben gyökerező bírálat indulata, nemzetiségünk legfeljebb „bágyadtan”, „észrevehetlen léptekkel halad”, hiányzik az állhatatosság, „közön-séges jelenet” „a szopora beleúnás akár-mibe is”, a magyar, „bálványaitól elszédítve”, önmagának okoz kárt, amikor mindent nemzeti „köntösbe akar öltetni”. Kulcsszavak, súlyos mondatok ütköznek ki az amúgy is végig sűrű szövésű szövegből; a nyelv ügye „életkérdés”, az Apáczáinál, Kölcseynél is megjelenő gyógyszerhasonlat „az önmegismerés . . . legkeserűbb adagává” konkretizálódik; Berzsenyitől Németh Lászlóig legjobbaink gondolkodásának egyik forrására villant fényt előrehátra az aforizmává érlelt fölismerés: „nem a mennyiség, hanem a minőség a szellemi erőnek sarkalata”.

Fölbukkan már a válogatásnak ebben a félig-meddig véletlenszerű mintaként kezelendő előzetesében a nemzeti erények, értékek dicsérete is, az eszményi, „virtuális” magyarság látomása. A kiegyezésről vitatkozó Deák szeme előtt belülről vezérelt egyének összetartó közössége lebeg, azt tapasztalta (nyilván az önkényuralom idején), hogy „a magyar ember nem szeret vakon más után indulni, nem hagyja magát vezetetni”, viszont „az egy gondolkozású, egy meggyőződésű emberek” alkotta párt nálunk „nem egyhamar bomlik fel ismét, hanem tagjai kitartással maradnak egymás mellett”. Vajda János nem habozik tényként kijelenteni, hogy „a magyar emberből lehetne a világ legjobb katonáját csinálni”. Deák inkább erkölcsileg eszményit. Vajdának politikai illúziói vannak, az egyik szerint hazánkra mindig abból származtak „szomorú következtetések”, hogy „erősebbnek hitte magát, mint amilyen volt”, az utóbbi ugyan hibának véli a „nemzeti önerő” túlbecsülését, de „de szégyenletesebb”, folytatja, „ha valamely egyén, vagy nemzet kevesebbet mer, mint amennyire ereje képesíti”. A kérdést, „magyar létünk mibenlétének problémáját” a sorozat eddigi kiadványai közül Babits először 1939-ben megjelent nagyszabású értekezése vizsgálja módszeresség és lényegretörés legnyilvánvalóbb ambíciójával. Nagy elődei hasonló töprengéseiben „a látnoki pillanatok” villanásait sejtí, melyeket tudományosság dolgában szeretne meghaladni, elvi szigorral azonban a pre-konceptuózus „sorselélettől”, Prohászka „idegen mintára formált rendszerétől”, mindenfajta „misztikus presztízzsel fellépő frázistól” határolja el magát. Nemzetét

„szeretettel és belülről” nézi, voltaképpen mindvégig azokon a „titkain” tündök, „amik egyszerre teszik erejét és gyengeségét”; ha mégis inkább az értékeket, a méltányolni valókat domborítja ki, azt a szorongató történelmi pillanaton és a vita közvetlen célzatán kívül még valami magyarázhatja. „Nemzet vagyunk, a szó régi, szellemi, jogi, erkölcsi értelmében; nem pedig faj a túlekedő fajok között” — véli Babits, majd szorongva hozzáteszi: „Csak nem akarunk ilyené válni?” Vagyis az efféle jellemrajzban posztulativ igény is munkál, a „mik vagyunk” és a „mivé legyünk” gondjai között nincs merev határ, a leírás funkcióját egyfajta nemes értelemben vett nemzetpedagógiáé egészíti ki és aktualizálja.

A nemzeti öncélúságtól, egoizmustól, túlekvéstől elsőül és látványosan a magas erkölcsi igényesség választja el a szóbanforgó eszmélkedőket. Valamennyiüktől idézhetnénk bizonyító erejű maximákat, aforizmákat, életrajzi adatokkal is igazolni lehetne, milyen felelősséggel és méltósággal viselték a kritikájuk kiváltotta hálatlan, ellenséges reakciókat. Szándékához és műfajához képest természetesen a „parainesis” szerzője fejt ki részletesebben erkölcsi kérdéseket. Az embert a „rény” (csalekvő erény, virtus) emeli „az állatokon felül”, „minden nemes szív elengedhetetlen feltétele” az emberiség szeretete. A haza fogalma, terepe, földadata ennek az egyetemes követelménynek szab határozott medert, hogy megóvjon az általánosságba vesztéstől, tartalmatlanná olvadástól, mert „az egész emberi nemre jövő behatást gyakorolni, az a nagyok legnagyobbikának sem adaték”. A hazához, a társasági (társadalmi) élethez, a „hon nyelvéhez” stb. való ragaszkodás és a belőlük következő kötelességek tehát éppen nem az elzárkózásnak, hanem az abszolút normák konkretizálásának, „meghatározott körre” összpontosításának eszméjéből fakadnak. A Babits emlegette gyepüknél mindig távolabbra tekintő szemlélet további jele a hivatkozások nemzetközisége, tér- és időbeli sokoldalúsága. Közhelynek számít, hogy az európai művelődés ősforrásai a görög—római antikvitás és a Biblia; nem is ütközünk meg külön-külön, ha Apáczáinál ugyanazon a lapon Cicero- és Platon-idézzettel, majd a „bölcesség” (sapientia) fogalmának a *Példabeszédek* és a *Prédikátor könyvén* alapuló kifejtésével találkozunk, ha Kölcsey erkölcsstanának legfőbb ihletőjeként *Iszokratész Intelmeit* jelöli meg a szakirodalom, ha a nyelv és nemzetiség ügye iránti felelősséget Széchenyi a tantaluzsi kínokhoz hasonlítja, Deák pedig a törekvések, akaratok összevarodásától óva a Bábel tornya építőinek bibliai csödjét idézi analógiaképpen. E sokáig szaporítható hivatkozásokat jócskán megtoldhatnánk a mindenkori európai kultúra-alkotó nemzetek politikai és szellemi életére vonatkozó kortársi észrevételekkel, praktikus célú összehasonlításokkal, kitekintésekkel. Mivel a magyar kultúra európai, vagy „keleti”, ázsiai illetőségének vitája a két világháború közötti évtizedek publicisztikájában megint, sokadszor föllángolt, Babits kénytelen külön is hangsú-

lyozni, hogy az őshazától, az ősmagyarok útvonalától függetlenül „mi ma már pontosan itteni nép vagyunk, s életünk színeit nem Kelet vetíti”, hanem túlnyomórészt az a „földkaréj”, melyen a honfoglalás utáni történelmünk folyt le. De a legjobb magyar értekező próza „európaisága” melletti fő érveket nem kiragadott idézetek, elvi nyilatkozatok és fogadottások szolgáltatták, hanem annak a szellemi horizontnak, művelődéstörténeti kontextusnak még oly vázlatos jelzése, amelyben ezek a szövegek keletkeztek, valamint a műfaji összehasonlítás, a hasonló célzatú és esztétikumú külföldi alkotásokkal való futó egybevetés.

Apácza Csere *Magyar Encyclopaediája* 1977-es Kriterion-kiadásának gondolatébresztő előszavában írja Szigeti József művelődéstörténész: „Apácza nem abban eredeti, hogy átvette Descartes eszméit, hanem ahogy a *hazai viszonyokhoz alkalmazta, ahogy rendszerezte*” őket. Újszerűt, az egyetemeshez hozzájárulót teremthet a magyar szellemiség képviselője akkor is, ha az úgymond „átvett” eszmét és hatáskörét szakszerű adaptáció és akklimatizáció révén idomítja a hazai sajátosságokhoz, ha külföldi egyetemeken (utazások során, olvasmányokból) elsajátított tudását, észjárását a magyar viszonyok elemzésére alkalmazza. A Bacon empirizmusát, Descartes racionalizmusát gondolatilag földolgozó filozófusnál a „hazai talajon” e bölcsélet funkciója változik meg oly módon, hogy „a tudomány teológiáellenes szabadságharca mellett — korlátozott formában ugyan — a társadalmi szabadság kérdése is érdeklődési körébe került”, meghaladva a „tisztán valláserkölcsi” alapú koncepciókat. Hasonlóképpen lehetne kimutatni Kölcsey gondolkodásában az egyetemesség és nemzetiség korrelációját. A világmindenségben „egy végtelenül bölcs, nagy és jó, de egyszersmind megfoghatatlan lény jelenségeinek” sugárzását látja, antropológiája, mint Kanté, az állati létezés, az „érzéki természet”, a „pillantati szükség” rabságából kiszabaduló embert írja körül, de a világpolgárság kanti gondolata helyett a nemzeteknek, nemzeti kultúráknak önálló értéket tulajdonító Herder szemléletmódját részesíti előnyben — a hazai reformkor szükségletei szerint önállóan „szlektálja”, rendezí el a filozófiai hagyomány elemeit. Bonyolultabbnak tűnik föl — kivált napjaink szigorú gondolkodástörténeti kritikájának tükrében — a Babits-tanulmány szellemi forrásvidékének kérdése. Hatott rá a taine-i milióelmélet; a szándéktalanság, „a tudattalanból feltörő költészet”, mint lélekigazság eszméje a freudizmussal tart rokonságot; s a vitatott nemzetkarakterológiai módszerrel sem szakít teljesen, hiszen egy „kollektív lényt”, egy nemzetet ahhoz hasonló eljárással próbál jellemezni, ahogyan személyeket (például írókat vagy történelmi alakokat) szokás. Mégsem az eklekticizmus benyomását érezzük döntőnek, hanem az ésszerűségnek, a hiteles magyarázatnak azt az igényét, amely a pozitívizmus és az „ész trónfosztása” jegyében fölvetett kérdéseket magasabb szempontból akarja megválaszolni (Rába György szerint már a fiatal Babitsra jellemző a törekvés, hogy

„az irracionálist is racionalizálja”), s amely az egyéniség és a nemzet klasszikus polgári értékei nevében háritja el a fajelmélet agresszív kihívását; e tekintetben joggal nevezhető a kései „beszélgető füzeteiben” többször emlegetett Thomas Mann szellemi rokonának.

Ne firtassuk most, mennyiben van igazuk a magyar irodalom ama bírálóinak, akik szégyenkezve takargatják, vagy harciasan támadják a nemzeti öndokumentációhoz tapadást, főleg szépprózánkban, de aligha árt leszögezni: a művészi célzatú értekező próza műfajcsoportjában éppen nem számít kivételes magyar, vagy kelet-európai jelenségnek a hazai társadalom, intézmények, a nyelv, a nemzeti jellem kérdései iránti fokozott érdeklődés. Országgh László amerikai esszé-válogatása Benjamin Franklin írásaival kezdődik, a szövegek dokumentálják, az utószó kiemeli, hogy az „új világban” kétszáz éves eddigi története során e műfaj soha „nem riadt vissza a hazai állapotok szigorú kritikájától, sőt a kiméretlen önmarcangolástól sem”. A hasonló típusú német antológiában ugyan csak az a mindjárt Wielandnál leütött hangzat ragad meg először, amelyik a német nemzet „határozott nemzeti karaktere” meg a „hazai föld” félreismerhetetlen íze mellett tesz hitet; Salyámosy Miklós frappánsan jelöli meg e tematikai és műfaji vonzalom eredetét Dante nemzeti nyelvről szóló kis traktátusában: „A történelmileg esszészerű” — állapítja meg róla —, leginkább abban van, „amiről gondolkodik: a nemzet valóságáról”. A műfaj létrejöttének és megerősödésének feltételei között a bátor szellemi kísérletezésbe bocsátkozó individualitás kialakulása, a teológiától való függetlenedés mellett számolni kell a nemzetegyéniségek létrejöttével, a középkor nemzetköziségéből való nyelvi, ideológiai, majd gyakorlati-történeti kiszakadás tendenciájával is.

De hát egyáltalán azonos műfajúak-e, esszék-e Apáczai, Kölcsey, Deák és a többiek tárgyalt művei? Ha a legáltalánosabb definícióból kiindulva az értekező meg a szépirodalmi igény párhuzamos érvényesülését fogadjuk el perdöntő kritériumnak, akkor a mást sugalló részletek, az egymástól való eltérések ellenére megkockáztathatjuk az igenlő választ. Gyakori a magyar esszében a szónoki hajlam és eredet. Apáczai Csere, Széchenyi, Deák eleve beszédnek szánja és akként adja elő szövegét, de Kölcsey intő, tanító, Széchenyi, majd Babits polemizáló törekvése is retorikai indíttatásra vall, testületekre és egyénekre akarnak hatni a szó erejével. A formai sajátosságok, művészi eszközök koronként és egyénenként tarkán különböznek. Apáczai — eredetileg latinul írott beszédében — szigorú logikai rendet tart, a meghatározáson kezdi, „amint azt minden rendes értekezésben tenni illik”, mondanóját pontokba szedi, de a példák halmozásával, szónoki kérdésekkel és felkiáltásokkal, közbeiktatott megszólításokkal, az iskola megszermélyesítésének és beszéltetésének leleményével intellektuális érzelmeket fejez ki és ad át a befogadónak. Kölcsey esszéstílusát, Horváth Jánossal szövege, „némi ihletett, ünnepélyes líraiság”

hatja át, amely a tárgy iránti tiszteletből fakad, s többek között a „zenei fegyelmezetttség, ritmusos körmondatosság” folyománya. Hagyományos kérdése — Kemény Zsigmond óta — a Széchenyi-irodalomnak ész és szív, érzés és elme viszonya; olyan fölfogás is ismeretes, hogy a Kelet Népétől kezdve műveiben „a gondolatok ereje helyett az érzések ereje jut előtérbe”, s például éppen az akadémiai beszédben „aggodalmi a kétségbeesés fölsíkkoltásában törnek ki” (Beöthy Zsolt). Tagadhatatlan, hogy nála a legkorrektebb szillogisztikus bizonyítás is különös feszültséget kap, valamilyen fölfokozott izgatottság gerjesztette belső áram kering benne. Gondolatmeneteiben kikezdetlenül észérvek és baljós szubjektív látomások váltogatják egymást, egyszeri, rejtelmekkel terhes találkozásként az értekező logika és a rapszodikus önkifejezés lírája között.

Deák és Kossuth kivételes jelentősége a magyar szónoklás történetében már a kiegészítés évtizedében elismert ténynek számított; Toldy István 1866-ban megjelent antológiájában, amelyet egy új retorikátörténeti mű, némi megszorítással „az első magyar politikai beszédgyűjteménynek” nevez, Széchenyivel és Eötvössel együtt ők szerepelnek a legtöbb beszéddel. Az iskolai tradíció szembe szokta állítani őket. Babits a közös vonásra is rámutat az elentétes jellemekben: „mindkettő a nemzeti morál szónoka”. Az erkölcsi pátoz Deáknál rejtettebb, a józanságot hangsúlyozó, tárgyilagos, olykor humoros előadásmód mögé húzódik, Kossuthnál csillogóbb, romantikus-irodalmias köntöst ölt: az elentézés, a hatásos ismétlés, a túlzás, a vallomásos bensőségesség, az aforisztikus tömörítés megannyi effektusával tünteti ki érzelmi és morális indulatait, s a híres befejező Cassandra-utalással allegorikus mitológiai távlatot ad szerepvállalásának. Vajda emlékirata a szépirodalmiság, az elbeszélő próza irányában nyomul előre, de az esszéhez fűző szálakat sem szakítja el. Átélt eseményekről számol be, érzékletesen, olykor megdöbbenő erővel és hitellel idéz föl képeket, jeleneteket; sokkoló hatását tekintve a XX. századi próza egyik irányának kegyetlen verzumusával vetekezik *A tábori élet* című fejezetben a bányászati harctér tapasztalatainak szűkszavú leírása, s más hasonló erejű lapokra is hivatkozhatnánk. Értekező jellegét azért őrzi meg mégis, mert az epikus részleteket következetesen értelmező reflexiókkal el-lenponozza, a végsőkig tömörített elbeszélést gondolati tézisek példázataul használja. Másképpen, a szoros értelemben vett esszé taine-i, emersoni, carlyle-i tradícióhoz csatlakozva távolodik a szónoki hagyománytól, s alakítja ki a maga műfaji változatát Babits, de hat rá némely kortárs magyar költők és írók kevésbé szisztematikus esszéírása, töredezett jegyzet-technikája is (Illyés Gyula *Magyarokjára* külön hivatkozik). „Itt nincs rendszer és tudományosság. De annál több a mondanivaló” — írja a „tükröz” helyett „kutat” használó sorskutatásról, s ha a „tudományfetisizmus és szakszerűség” esszéellenes irányzatára gondolunk, amelyet idézett utószavában Salyámosy a dehumanizálódás szubli-

mált formájának nevez, akkor Babits vélekedését ma is időszerűnek, továbbgondolandónak, aktualizálni érdemesnek kell tartanunk.

A *Gondolkodó magyarok* sorozatszerkesztője Szigethy Gábor, ő írja a kötetek előszavát és jegyzeteit is. Eddigi teljesítményéből (az 1981 karácsonyára megjelenendő röpiratok, esszék, értekezések előzetes hirdetését is figyelembe véve) elsősorban a válogatást érezzük dicséretesnek. Bevezető eligazításainak rokonszenves vonása a különféle értékekre fogékony pluralizmus, a józanság, amely visszatartja, hogy például Széchenyi és Kossuth, Deák és Kossuth évszázados pörében bárkivel szemben vádlóként lépjen föl vagy elfogult apológiába bocsátkozzék. Kevésbé vonzó színben tünteti fel fogalmazásmódját, „irányát” a szépirodalmiság erőltetése, az életképszerűségnek, a jelenetezésnek, az elképzelt események regényes ábrázolásának igénye. Helyszínek, találkozások, életrajzi esetlegességek játszhatnak szerepet eszmék inspirálásában, de közvetettebb, rejtélyesebb módon, s főként a világnézet vagy világkép tartalmának, minőségének alárendelve, döntően általa meghatározva. A sorozatcím sugallata is azt a törekvést erősíti, hogy „gondolkodó” elődeinkről szólva életrajzi valószínűségeken és fikciókon túl a gondolatok keletkezésére, kibontakozására, hatására, megvalósulására, az eszmék biográfiájára és historiájára fordítsuk figyelmünket. (Magvető, 1981.)

Csűrös Miklós

Kozma Ferenc:

Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben

A társadalmi fejlődés — ha többkevesebb késedelemmel is — éppúgy kialakítja azokat az elméleti kereteket, amelyekben a megoldandó feladatok tükröződnek, mint azokat a tényleges (vagy vélt) ismereteken alapuló elméleti összefüggéseket, amelyek segítik a feladat megoldását, vagy más módon közrehatnak benne. Ezért sem lehet egészen véletlenszerűnek tartani, hogy az utóbbi években a figyelem elsősorban a gazdasági változások okaira irányul. A hetvenes évtized végével egyidejűleg megjelenő korszakváltás számos jelensége kényszeríti a kutatókat, hogy számba vegyék a megváltozott gazdasági-társadalmi feltételekkel kapcsolatos tényeket, kísérletet téve újfajta gazdasági stratégia kialakítására. Itt nem csupán olyan szinte már közhelyszámba menő példáról van szó, hogy a nyugalmas hetvenes évek (?) után egyre bizonytalanabbá válnak a lét-feltételek, s mind többet kell foglalkozni a gazdasági fejlődés alternatíváival. Sokkal inkább arról, hogy a gazdasági válto-

zásokat meghatározó tényezőket, összefüggéseket az eddiginél differenciáltabb módon kell elemezni. Kozma Ferenc *Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben* című könyvében — eleget téve ennek a követelménynek — annak a logikának a megvilágítására vállalkozik, ahogyan a népgazdaság helyzetét és teljesítőképeségét a nagyobb horderejű gazdasági döntések előtt végig kell gondolni.

Kétségek kívül az elmúlt három és fél évtized folyamán a magyar gazdaság minden tekintetben jelentős változáson ment át. A negyvenes évek végén meghonosított gazdaságirányítási tervutasításos modelljétől, mely a javak és szolgáltatások feletti rendelkezésnek a termelés alapegységeitől való központi elvonásán és a centralizált erőforrások döntően naturális formában való újraelosztásán alapult, az 1968-ban életbe lépett reformokig ívelő időszak önmagában is érzékeltetheti a fejlődést. A társadalmi viszonyokban születő és kibontakozó szocialista vonások azonban semmiképpen sem tehetik kétségessé azokat az ellentmondásokat, melyek az utóbbi években — mégoly nagy arányú fejlődés ellenére is — megjelentek. Annál kevésbé, mivel a szocialista termelési viszonyok között vitathatatlan követelményként szerepel a gazdasági összefolyamatok minél tudatosabb társadalmi szabályozása, a gazdaság egyes részeinek a többivel és az egészszel összehangolt, a társadalmi szükségletek alá rendelt fejlesztése. Csakhogy a népgazdasági mozgások természetének megítélésekor olyan vizsgálati szempontokat kell kiválasztanunk, melyek lehetővé teszik a termelési tényezők mennyiségi értelmezését csakúgy, mint azoknak a természetes fejlődési irányoknak a figyelemmel kísérését, melyek a gazdasági folyamatokra való tudatos, vagy ösztönös reagálással állnak összefüggésben. Kozma Ferenc az eddiginél realisabb gazdaságpolitika megtervezésében és végrehajtásában mindenekelőtt a magyar gazdaság adottságainak sokoldalú elemzését látja fontosnak. Meglepő felismerés, hogy a gazdaság vizsgálatában „anatómiai”, „fiziológiai” és „etológiai” megközelítéseket alkalmaz. Bármennyire igaznak tetszik ugyanis az a megállapítás, hogy a gazdasági mozgások alapvető okai „anatómiájának milyenségében” jelennek, azt sem lehet tagadni, hogy az érték- és döntési rend — a tudatos emberi cselekvések által befolyásolt hajlamokkal együtt — döntő hatással van a gazdaság tényleges viselkedésére.

A „társadalmi” munka termelékenysége — miként a mű első részében meggyőzően kifejti — nemcsak attól függ, milyen mezőgazdasági, vagy bányászati kitermelési feltételekkel rendelkezik egy ország, hanem attól is, milyen művelt, szervezett a munkaereje, a népgazdaság mint többdimenziós rendszer megismeréséhez az emberi tényező szerepének vizsgálata máris magától adódik. Ha ugyanis elfogadjuk azt a tényt — s ebben aligha lehet kételkedni —, hogy a magyar gazdaság termelési tényezőinek struktúrája hiányos „mennyisége csak igen szűken elegendő ahhoz a növekedési iramhoz, amelyet viszont egyensúlya végzetes veszélyeztetése nélkül

nincs módjában radikálisan csökkenteni”, az emberi fejekbe való beruházás mértékének növelése elengedhetetlen követelménynek látszik. S mivel a szocialista társadalom sajátos igényeinek megfelelően alakított és a gyorsan változó világgazdasági környezettel szoros kölcsönhatásban véghezvitt gazdasági fejlődésnek eddig felé útja zárult le, a célirányos fejlesztési programban hangsúlyozottan nagy jelentőséget kell kapnia a szakképzés növelésének és az emberi tehetséggel való racionális gazdálkodásnak egyaránt. Ennek sürgősségét és elodázhatatlanságát mi sem bizonyítja jobban, mint az a megszüntetendő állapot, hogy jelenleg Magyarországon az aktív lakosság átlagos képzettségi foka csak valamivel haladja meg a betanított munkásét. Konkrétan kifejezve: az iparban dolgozó munkások közül például csak minden másodiknak van szakképzettsége, a szakképzettekben belül pedig minden negyediknek közép-, vagy felsőfokú végzettsége.

Mindezeket figyelembe véve, a fejlesztési stratégia meghatározásakor nem elegendő csak a szokásos termelési tényezőkből kiindulni, hanem legalább ennyire fontos, a gazdálkodás emberközpontúságának érvényre juttatása is. Ennek megfelelően a fejlesztési politikát sokkal inkább a szak tudás gyakorlati átválthatóságára, semmint a termelési eszközök látszólagos korszerűsítésére kell alapozni. Mint ahogyan a gazdálkodás értékrendjét és döntési rendjét is oly módon kell átalakítani, hogy kedvező hatással legyen a minőségi munka és az innováció kifejlesztésére, illetve az egyének és a vállalatok kooperativitására. Am ez az igény pusztá óhaj maradna, ha a szerző nem indokolná részletesen választását. A legésszerűbb fejlesztési alternatívaként éppen a nemzeti munka bonyolultságának növelését tartja. Az emberi termelőerő fokozott felhasználása ugyanis számos olyan tartalékot rejt magában, melyet sem a takarékoskodás, sem a vállalaton belüli és vállalatok közötti munkaszervezés minősége nem tud pótolni. A növekvő szakértelem mint termelési tényező folyamatos és viszonylag gyors fejlesztése előtt aligha lehetnek akadályok, hiszen a következetesen végrehajtott képzési-továbbképzési rendszerre fordítandó költségek igen gyorsan megtérülnek. Nem is beszélve arról, hogy a kvalifikált munka népgazdasági részarányának növekedésével lehet csak áttörni „a nyersanyag- és energiaszegénységünk szabta korlátot: egyrészt a bonyolult munka önmagában is leszorítja a termelési érték anyaghányadát (nő a termelés munkaigényessége anélkül, hogy létszámgényessége növekedne), másrészt az anyag- és energiatakarékos technológia elterjesztése önmagában is magas fokú műszaki és szervezési tudást igényel”.

Igazán nem nehéz észrevenni, hogy a felfogás mögött is a gazdasági összefolyamatok tudatos társadalmi szabályozásának igénye húzódik meg, hiszen a gazdaság különféle részeinek egységes és az említett társadalmi szükségletek alá rendelt fejlesztése az emberi tényező fokozódó szerepének figyelembevétele nélkül megvalósíthatatlan volna. Épp ezért a távlati népgazdasági tervezésnek az a feladata, hogy

kidolgozza a gazdasági mozgások szabályozásának alternatív stratégiáit és taktikáját, előkészítve az erre vonatkozó gazdaságpolitikai döntéseket. Míg tehát a népgazdasági tervezésnek központi problémája a gazdálkodás értékrendjének a gondos munka és az alkotókészség szolgáltatába való állítása, addig az emberi tényezőkben rejlő lehetőségeket a döntés- és szervezeti rend átalakítása révén kell felszínre hozni. A gazdasági egyensúly viszszerterése és az intenzifikálódás meggyorsítása — miként Kozma Ferenc elemzései bizonyítják — csakis az emberekben rejlő alkotóerő hatékonyabb kibontakoztatását célzó gazdaságpolitika alapján mehet végbe. Ha igaz az, hogy az egyén gondolkodása és viselkedési formái összefüggésben vannak a társadalom értékrendjével, akkor — mint írja — „ma igen tudatosan számolni kell azzal, hogy a társadalmi értékrend feladataink teljesítésének irányába befolyásolja az egyéni viselkedésformákat, és fordítva, társadalmunk legcélratörőbb erői a szocialista demokrácia minden rendelkezésre álló eszközével használnak pozitív irányban az egyéni tudatra is”.

Az értékrend és a döntési rend összefüggéseinek tanulmányozása alapján vitathatatlan felismerés, hogy a gazdasági cselekvést irányító társadalmi tevékenység csak akkor lehet hatékony, ha az értékrend nem egyszerűen az arányok, vagy cserearányok együttesén alapszik, hanem magában foglalja mindazon társadalmi viszonyok összességét is, amelyek végül soron a társadalmi hasznosság szempontjából minősítik az egyének és csoportok tevékenységének eredményeit. Bármennyire triviális és kézenfekvő törvényszerűség is az, hogy a döntéseknek mindig az objektív értékelési kritériumokra támaszkodva kell születniük, a gyakorlatban mégis mintha az ellenkezője valósulna meg. Azaz: a legtöbb értékelés magáértvalóan készül el, hiszen a legkritikább esetben követi ráépülő döntés. Am ez az elválasztottság azt a nagy veszélyt hordja magában, hogy az egyes stratégiai célok másképp fogalmazódnak meg a népgazdaság, a vállalat és az egyén szempontjából. Az értékrendnek éppen azt kellene biztosítania, hogy a különböző társadalmi szinteken megfogalmazott célok oly módon összehangolódnak, hogy azok végül soron az összetettebb egység céljainak megvalósítását is előmozdítsák. Ehhez pedig mindenképp szükség van arra, hogy ne csak a gazdaságirányítók, hanem a különböző társadalmi szervezetek szerepét is átértékeljük az érték- és döntési rend kialakításában. Mint ahogyan a szerző írja: egy olyan korszakban, amikor az emberi tényező szerepe egész gazdaságunk és egyben egész társadalmunk továbblépése szempontjából döntő jelentőségűvé válik, „nem elég tömegekhez szólni, még akkor sem, ha ezeket a tömegeket bizonyos szempontból rétegek összességének is tekintjük és mondanivalónkat eszerint differenciáljuk”.

A könyvet végigolvasva, az olvasó számára aligha válhat kétségessé, hogy *Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben* szaktudományos szempontból is az utóbbi évek egyik legjelentősebb írása. A mai ma-

gyar gazdaságfejlődés sajátosságainak tanulmányozásával számos olyan összefüggésre nyitott kaput, amely távolról sem csupán a szűk szakmai közönség érdeklődésére tarthat számot. Mivel egész társadalmi-gazdasági szerkezetünknek a mai nál sokkal nagyobb mértékben és komplexebb módon kell a figyelem középpontjába állítani a műveltség, a szakképzettség, a kulturált emberi viszonyok növelését és terjesztését, az együttgondolkodás, az alternatívák felismerése csak akkor tekinthető valószínűsnek, ha minél következetesebben és tudatosabban vetünk számot azokkal a gazdasági és emberi tényezőkkel, melyek a továbbfejlődés lehetőségeit hordják magukban. Kozma Ferenc műve ehhez minden szempontból megadja az elméleti alapokat. (Kossuth, 1981.)

Kerékyártó T. István

Két könyv az innovációról

Még a felületes szemlélőnek is feltűnik, hogy manapság divatos téma lett a gazdaság. Valóban, míg könnyebben mentek a dolgok, az emberek nemigen gondoltak arra, hogy életük csaknem minden mozzanata így, vagy úgy összefügg a gazdasággal. Ma már ez nem egészen így van az emberek kezdik sejteni, hogy amikor termelnek, részesednek, fogyasztanak nem három énjük nyilvánul meg, hanem énjük három egymástól elválaszthatatlan oldala. Jelentőségében alig felmérhető felismerés ez, még akkor is, ha a gazdaságpolitika a maga eszközeivel kikényszerítette ezt a felismerést. A „beavatottak” azt is tudni vélik, hogy ez a kényszer szándékában is volt. Ennek a kényszernek a történetét ismerhetjük meg Nyitrai Ferencné *A magyar gazdaság és társadalom a hetvenes években* című könyvéből. (Kossuth, 1981.)

Bár csábító dolog lett volna, a Központi Statisztikai Hivatal hatalmas adattengeréből merítve gazdaságstatisztikai összefoglalót adni a magyar gazdaság fejlődéséről, a mostanában sokat publikáló szerző nem ezt az utat választotta. A mindent bizonyítani képes adatok csupán illusztrációul szolgálnak egy viharos változásokkal jellemezhető évtized rajzához. Vagyis: nem az önmagában vett gazdaságot ábrázolja csupán, amelyben több-kevesebb tervszerűséggel teljesülnek gazdasági célok, hanem azokról a társadalmi folyamatokról ad képet, amelyekben az emberek körülményeik által determináltan hoznak létre értékeket, miközben maguk, s körülményeik is változnak.

A könyvön végigfutó központi gondolat: milyen kölcsönhatásban változik a gazdaság és társadalom, fejlődésükben, együttmozgásukban megvan-e a kívánatos szinkronitás. Ennek érzékeltetésére a mögöttünk álló évtized (a népgazdaság IV. és V. öt-

éves tervének évtizede) azért különösen alkalmas, mert ebben a rövid korszakban a minket körülvevő világban, a világgazdaságban rég tapasztalt mértékű és ütemű változások indultak meg. Ez, mint külső kényszerítő körülmény, indította el a társadalom innovációs készségének vizsgálatát. Erre a manapság sokat (jól, vagy rosszul) használt forgalomra a kötet bevezető soraiban lelünk magyarázatot és minősítést: „Az új technika befogadásán a kutatás megkezdésétől az új termék, vagy tevékenység eredményének értékesítéséig tartó teljes innovációs folyamatot értem. Ehhez megfelelő műszaki, szervezeti, szellemi és fizikai kultúrára, közgazdasági gondolkodásmódra, az új iránti fogékonyságra van szükség, amelyhez csak részben nőtt fel társadalmunk.”

Ennek a gondolatnak a folytatásaként arra a következtetésre jut a szerző, hogy az alapvető gond nem az, hogy nincs kellő számú és felkészültségű szakember, hanem az, hogy a meglévők nem mindig a képességeik kibontakoztatásához legalkalmasabb környezetben dolgoznak. Következésképp a legfontosabb feladat (s egyúttal egyetlen lehetőség) a rendelkezésre álló anyagi, szellemi, műszaki és szervezeti erőforrások racionális felhasználása. Ma már világosabb, mit jelent ez a gyakorlatban, hisz gondolkodásunk lassan befogadja azt, hogy a munkához való jog nem azonos a megszokott munkahelyhez való örökös joggal. Azt a szándékot azonban, hogy mindenki ott dolgozzék, ahol képességei és a gazdaság igényei szerint szükséges, keresztezte, s keresztezi még ma is, hogy a munkaerő iránt még mindig nagy a kereslet.

A könyv a következőkben részletesen elemzi a hetvenes évtized első és második felét jellemző fejlődési folyamatot, a munkaerőben, beruházásokban, a termelési szervezetben bekövetkezett változásokat, összehasonlításra alkalmas adatokkal bizonyítva, hogyan módosult az egyes ágazatok létszám-, eszköz- és importigénye. Ezek alapján kaphat az olvasó világosabb képet arról, miért lehetséges és szükséges az egyik ágazatban a népgazdasági átlagot jóval meghaladó fejlődés, s miért szükséges másokban visszafogni a növekedés ütemét. A könyv a további fejezetekben a foglalkoztatottság és társadalmi mobilitás, az életszínvonal és életmód változásairól ad statisztikai adatokkal jól illusztrált képet. Részletesen foglalkozik a szerző a fiatalok, nyugdíjasok helyzetével, a nők szerepével.

A szerző összegzésében a hetvenes éveket a váltás alapozó, bevezető korszakának minősíti, amely megteremtette a szükségességét (s részben már feltételeit is) annak, hogy „... a teljesítményorientált gazdasági fejlődés váljon a társadalmi előrehaladás fő elemévé, mozgató rugójává”. Ehhez legfontosabb, hogy többet törődjünk a fejlődés emberi tényezőivel.

Arról, hogy ezzel az emberi tényezővel az elmúlt évtizedekben mindig megfelelően törődünk-e, görbe tükröt tart elénk Mezei András *Ilyen gazdagok vagyunk?* címmel kiadott cikkgyűjteménye (Magvető, 1981.). A könyv sikerét (megjelenése után pillanatok alatt elfogyott) nemcsak az ad-

ta, hogy korábban ilyen összefoglaló címmel vita folyt az *Élet és Irodalom* hasábjain. A hatvanas években fogalommá vált a nehéz ember, egy-egy televízióban megszólaltatott feltaláló sorsát az egész társadalom figyelve kísérte. A figyelem középpontjában sosem maga a találmány állt, hanem a feltaláló. Mezei András könyvében közismertté vált feltalálókkal találkozhat ismét az olvasó, olyanokkal, akiket nem a találmány tett elsősorban ismertté, hanem találmányuk kalandos sorsa. Több olyan feltalálóról olvashatunk, akiknek kálváriája messze van a befejezéstől. Az olvasó számára (mert nem szakember) teljesen közömbös, hogy különleges katalizátorról, görgősekéről, gyógyimetszésről, az elromolhatatlan liftről, vagy a „zöld atom-bombáról” van szó. Hisz a riportokban, jegyzőkönyvekben leírt tényeknek, amelyek arról tanúskodnak, hogy a találmányban „van valami”, mert a megkezdett kísérletek — még ha nem is vitték végig — bizonyították, hogy a találmányok jók, vagy legalábbis nem rosszak. Egy-egy találmány értékének, újdonságának — ezen keresztül a benne rejlő nagy üzleti lehetőségnek — bizonyítékaként tekinthető az is, hogy legtöbbjük iránt nagy érdeklődés nyilvánult meg külföldről, nálunk fejlettebb országokból is. Végül — nem utolsó szempont — a találmányok értékét bizonyítja, hogy azok többségére valóságos szükséglet van, vállalkozó is akadna gyártásukra.

Mégis, valami nincs rendben. A jobb sorsra érdemes találmány és feltalálója rendre fennakad valami nehezen felismerhető hálón. Szaktekintélyek irnak elmarasztaló szakvéleményt. Olykor azért fut zátonyra valami, mert a tapasztalati igazságok nem illeszthetők be a már kialakított (s ezek szerint végérvényesen megváltoztathatatlannak tekintett) elméleti rendszerbe. Zsákutcát jelenthet a feltaláló által megkezdett út, ha menet közben valakinek a kutatási területére téved. Meghiúsíthatja a legjobb szándékot, ha valaki nagy saját üzlet reményében akar „beszállni” a boltba, amelyet a feltaláló érthető okokból nem fogadhat el. Még arra is találhatunk példát, hogy az ellenlábás kiadóknál kilincsel, lebeszéli őket arról, hogy az eljárást ismertető könyvet kiadják.

A riportok, cikkek nem vállalkoznak arra, hogy okokat keressenek. A gyakran keserűen összefoglalt sorsok fel-felvillantanak valamit, feltételezéseket, sejtéseket, vagy egyszerűen hagyják a tényeket önmagukért beszélni. Teljesen a laikus olvasóra bizza Mezei András a következtetések levonását.

Egy biztos: az érdekeltségi rendszerben valami nem funkcionál kellően. Az egész társadalom érdekelt az újításban, a fenntebb már említett innovációban, egy gyár valamely ígéretes, külpiacon is jól értékesíthető új termék gyártásában, a feltaláló találmányának felkarolásában. Ezek az érdekek azonban nem rendeződnek mindig szerencsés konstellációban. Ezen változtatni kell, még akkor is, ha vannak már sikeres feltalálók is.

Sólyom István

A balassagyarmati utcanevek története

Tudományos igényű helytörténeti feldolgozásaink jelentős gyarodását jelenti Kmetty Kálmán *Balassagyarmati utcanevek* című könyve, amit a Balassagyarmati városi Tanács adott ki. A huszonkét szerzői ív terjedelmű, történeti bevezetéssel, képekkel, térképvázlatokkal és táblázatokkal ellátott, leltári kutatások és egyéb helyi vonatkozású adatokon és személyes közléseken alapuló mű sokkal többet tartalmaz, mint amire szerény címből következtetni lehet, mert a névadások emberföldrajzi, társadalmi és politikai indítékaira is fényt derít. Értékét emeli, hogy nemcsak történelmi feldolgozásnak, hanem forráskiadványnak is tekinthető. Nem könnyű olvasmány, de nem is csak „lexikon”. Az, aki áttanulmányozza, az Ipoly-parti város múltjának olyan részleteit is megismeri, amelyek az 1977-ben megjelent *Balassagyarmat története* című műből hiányoznak és amelyek túlnőnek a helyi kereteken, megyetörténetileg is értékesek.

Arra nem vállalkozhatom, hogy Kmetty műve nyomán még csak vázlatosan is feltárjam azt a folyamatot, amely a város 1690. évi újratelepítésétől napjainkig az utcanevadások, új utcák kialakítása és új lakótelepek létrehozása tükrében jelent meg. Ezek olyan, sokszor maguktól értetődő részletek, amik egy ismertetés keretén belül bővebb magyarázatra nem szorulnak. Szerepük azonban rámutatni néhány olyan várostörténeti és emberföldrajzi jelenségre, amelyek Kmetty műve nyomán ma már hitelt érdemlően ábrázolhatók és más hasonló jellegű művek szempontjából is tanulságosak és értékesíthetők.

Balassagyarmat az 1690. évi újratelepítés után csak lassan bontakozott ki nagyobb településsé, és így a napjaink urbanisztikai feladatait is befolyásoló utcahálózatának jellegzetességei csak a XVIII. század derekán jegecsedtek ki. Kezdetben ugyanis nem volt útmenti település, hanem csak a régi vár- és városfal által határolt területen kis, egymást keresztező utcákkal bíró uradalmi központ, amely kívül esett az Ipoly mentén húzódó és a folyót keresztező két főútvonal metszéspontjától.

Nagy érdeme Kmettynek, hogy hozza művében a vár- és a városfal *Le Dentu* 1650-es évekből származó városképével igazolható alaprajzát, továbbá az 1773. és 1848. évi várostérképeket, mert így kitűnik, hogy Balassagyarmat ősi „belvárosa” köré miként helyezkedtek el a külvárosok, a „tabánok”. A település ily módon történt kiterjedésének az lett az eredménye, hogy ún. „piacutcs” elrendeződés jött létre az egymást keresztező két főútvonal mentén, annak összes előnyeivel és hátrányaival egyetemben. Ez a probléma egyrészt a tulajdonképpeni főter hiányában, másrészt pedig abban jelentkezett, hogy a különböző foglalkozású iparosok és a különféle árukra specializált kereskedők számukra előnyös módon helyezkedhettek el a főutak mentén. Ez az előny azonban csak a cehrendszer egymás árúit és árait ellenőrző világban érvényesült, de már hátrányt jelentett a szabadkereskedelem korszakában, bár hagyományai a városok alkalmával még századunk elején is éltek.

Ennek a „piacutcs” elrendezésnek volt a következménye, hogy a fontosabb középületek a legforgalmasabb nyugat-kelet irányú főút mentén helyezkedtek el és így ez a forgalmi főengely, egyik szakaszán pótolva a főteret, vált az általa kettéosztott város közéletének és kereskedelmének központjává.

Ez a piacutcs elrendeződés nagyon jól szemléltető az 1848. évi házhelytérképen,

amely az 1773. évi ugyanilyen térképpel egybevetve a főutvonal kelet és nyugat felé történt megnyúlását szembeötlően érzékelteti. Ugyanakkor feltűnő, hogy a városias jellegű sorházak száma 1773-tól 1848-ig alig szaporodott a főút főteret pótló szakaszán. Ez a jelenség azonban nyomban másként értékelhető, ha tudjuk — ami Kmetty művéből is kiderül —, hogy itt a földszintes házak helyét már emeletes házak foglalták el. A város többi utcájában a sorházak csak a XIX. század második felében váltak uralkodóvá, ami a városiasodás egyik kétségtelen bizonyítéka, mert az ún. „gazdaudvaros” települési rendszer eltűnéséhez vezetett.

Kmetty utcanevtáblázatai szerint 1890-ban 27 utca volt a városnak és ezekből csak 12-nek ismerjük a nevét. Az 1840-es években már 45, amelynek mind ismeretes a neve. Ez a szám 1890-ben, mivel utcanev-összevonások történtek, 44 és ez 1914-ig hetvennégyre, 1944-ig kilencvenhatra, 1965-ig százhatra és 1979-ig százharminchatra emelkedett, ami nem csak a névadások, hanem a város terebeli kiterjedésének a növekedését is tükrözi.

Értékesek Kmetty észrevételei a népi, a társadalmi és a hivatalos utcaelnevezéseket illetően is. A népi utcanev-elnevezések, amelyek kizárólag a helyi jellegzetességeken alapuló térbeli tájékozódást elősegítő megjelölések, 1848-ig voltak uralkodó jellegűek a városban. Ezen mit sem változtat az István és Sándor utcaelnevezés, amely az ilyen keresztneves földesurak idejében kialakított utcákra vonatkozik.

E tekintetben is legyen szabad egy időben és térben távoli, de kétségtelenül népi utcanev-elnevezés analógiára hivatkoznom. A török összeírások szerint 1550-ben Pásztón — amely Gyarmathoz hasonlóan a XV. század elején lett mezőváros — és az összeírásakor mintegy kétezer lakosa volt, kilenc utcát találunk. Ezek nevei a következők: Piac, Hatvani, Szent Anna, Szőlő, Magyar, Szent Lőrinc, Apátúr, Detre, és Pásztói Ferenc utca. A három utóbbi a földesurakra utal, illetve az azoknak itt lakó jobbágyaira. Balassagyarmaton ilyen az óvárosi Kúria és a már említett „külvárosi” István és Sándor utca. A Hatvani utcanev gyarmati megfelelő a középkori Visegrádi és Budai út és a XVIII. századi Kassai út elnevezés. A Szőlő utca nevéhez hasonló Gyarmaton a Káposzta és Árpa utca, az utcában levő templomra utaló Szent Lőrinc és Szent Anna nevek pedig a Templom megett. Nyilvánvaló, hogy a gyarmati Vadkerti, Szécsényi és Hutyagi út, a Káposzta és a Kender utca elnevezések — hogy csak néhányat említsek — szintén népi eredetű elnevezések. Hasonló eredetű nevek sejtethetők a *Le Dentu* által ábrázolt XVII. századi városban is, annak pedig, hogy a XVI. század derekán a török összeírások nem említenek a mintegy négyszázötven lakosú Balassagyarmaton utcanevet, az lehet az oka, — amire Kmetty rámutatott —, hogy a környéken levő, szintén mezővárosi joggal bíró közeli települések gátolták a város növekedését. Pásztóval kapcsolatban ilyen tényezőről nem beszélhetünk.

Az első politikai jellegű utcanevadás, a Vadkert útnak Kaiser Strassera történet elnevezése, az abszolutizmus időszakában következett be. Ugyanekkor jelentek meg az első utcanevtáblák is. Ezzel a politikai jellegű névadással szemben jelentkezett az ugyancsak politikai színezetű társadalmi névadás. Amikor 1861-ben, a rövid „alkotmányos” időszak beköszöntekor, gróf Teleki László sziraki temetéséről hazérkezett a balassagyarmati küldöttség, akkor Imády plébános javaslatára a hazatérők, ott a helyszínen, közfelkiáltásra nevezték el az Úri utcát Teleki utcának. Hasonlóképpen társadalmi elnevezésnek tekinthetők az ez idő tájt Kossuth, Klapka és Garibaldi nevével jelölt utcák nevei. Ezek az elnevezések a provizorium ideje alatt megszűntek. Kossuthról 1868-ban, Klapkáról pedig 1909-ben nevezték el hivatalosan utcát.

Kmetty részletes utcanev-felsorolása alapján, amely az élő és az egykor volt utcaneveket is felsorolja, megkíséreltem azokat az 1886-ig tartó mezővárosi, az ettől kezdve 1922-ig tartó nagyközségi, és az 1923-tól kezdődő városi időszak névadásai és névmegszüntetési tekintetéből csoportosítani. Ezen az alapon igen érdekes képet kapunk az ország, a megye és a város múltjában és mindenkori jelenében élt politikai szerepet játszó személyek, valamint az irodalom és művészetek nagyjainak a balassagyarmati utcanevekben tükröződő elismeréséről. A politikai vonatkozású utcaelnevezésekből az tűnik ki, hogy azok a mezővárosi és nagyközségi időszakban és a városi időszak 1914-ben lezáródott első korszakában sokkal uralkodóbb jellegűek és nagyobb számúak voltak, mint az írókról és művészekről elnevezettek, és hogy ez az arány ez utóbbiak javára csak 1945-től kezdődően változott meg. Az utcanevekben tehát nem csak politikai, hanem közművelődési tényezők is előtérbe jutottak 1945. óta.

Számokban és százalékokban kifejezve ez — az első szám a politikai, a második az irodalmi és művészi kategóriára vonatkozik — így nyilvánul meg: mezővárosi időszak 4—1=80+20 %; nagyközségi időszak 23—9=71+29 %; városi időszak 1944-ig 31—1=97+3 %; városi időszak 1945-től 37—25=60+40 %. Úgy vélem, hogy ezek az arányok önmagukért beszélnek:

A fentiekkel kapcsolatban még néhány jellegzetességre kívánok rámutatni. A mezővárosi korszakban 1867. után vette kezdetét az országosan elterjedt utcanevadási gyakorlathoz való alkalmazkodás. Ugyanekkor azonban még érvényesülnek — szabad talán így nevezni — a „várospolitikai” elgondolások is. Ez utóbbi jegyében nevezték el Forgách főispán nejről a Sarolta kertet és az élő földesúrról a Zichy utcát. Ezek mellett Kossuth, Deák és Madách kaptak még utcát ebben az időszakban.

A nagyközségi korszakban a helyi vonatkozású utcaelnevezések terén a vármegyeháza urainak az elgondolásai érvényesültek. Így kapott utcát még életében 1898-ban Scitovszky alispán, a vármegye székhelyének Balassagyarmaton maradásáért harcoló Szontágh Pál már halála évében, 1904-ben, és ugyancsak még életében, 1910-ben, Nagy Mihály alispán. 1911-ben utcanevvel emlékeztek meg a vármegyeháza épületét 1835-ben befejeztető Tihanyi Ferenc alispánról, valamint a megye közéletében jelentős szerepet játszó gróf Forgách családról. Vitatható, hogy 1900-ban az akkor kihalt Balassa-család, vagy Bálint, a költő, emlékét idézték fel egy utcanevben. Más helyi nagyság ekkor még nem kapott utcát.

Az 1923-ban ismét várossá lett Balassagyarmat vezetői már csak egy ízben hódoltak ezen óhajoknak, amikor 1927-ben Stranyavszkyról nevezték el, szintén életében utcát. Ellenben utcát kaptak a várossá fejlesztésben érdemeket szerettek: 1923-ban Baintner Ottó, 1927-ben Balázs Ferenc és 1940-ben Reményi Károly. Az 1944-ig az ország közéletében erősen megnyilvánuló ún. „vallási-erkölcsi politika” jegyében nevezték el 1930-ban a városban egykor élt Baltik Frigyes evangélikus püspökről, és mintegy ellensúlyként, 1940-ben, az itt született Trikal József katolikus egyházi íróról még életében, utcát. Szóhoz, azaz utcához jutott a telekarcellázó Ániger László is 1940-ben. Érdekesége a város ezen időszakbeli utcaelnevezéseinek, hogy csak egyetlen író részesült ilyen megbecsülésben. Ez Jókai Mór volt. Hivatalosan róla még 1904-ben nevezték el utcát, az elnevezés azonban a testületi döntés ellenére, a nagyközségi időszakban feledésbe merült, és így csak 1927-ben a város vezetősége tette jóvá ezt a méltatlan eljárást.

A várostörténet felszabadulás utáni időszakában nyílt lehetőség a város munkásszolgalmi múltjában szerepet vivő egyéniségek utcanevek alapján is történő megbecsü-

lésére. 1947-ben a mártír Révész Gábor, és 1948-ban az 1919-ben szüleivel együtt elhurcolt és kivégzett Bíró János, 1969-ben Murár Lajos direktóriumi elnök, és 1976-ban a nemzetközi munkásmozgalom kiváló harcosa, Bójtós Sándor neve került az utcanévtáblákra. Utcat neveztek el 1969-ben az egykor a városban hivatalnokoskodó Lékai Jánosról is, az 1919-es KIMSZ titkáráról, épp úgy, mint 1972-ben a megye partizánjainak hős parancsnokáról, Nógrádi Sándorról. Elmondhatjuk, hogy a térbeli lehetőségekhez képest korunk kiemelkedő politikusa-, író- és művészegyeniségeinek nevei ma már ott szerepelnek a város utcanévei sorában.

Folytathatnám az elemzést, de e tekintetben a könyvre irányítom az érdeklődők figyelmét. Kmetty művének jelentőségét úgy is lemérhetjük, hogy azt egybevetjük egy másik hasonló tárgykörű értékes és szintén hiányt pótló művel, az 1977-ben három szerző tollából megjelent *Zalaegerszeg utcanévei* című szép kiadvánnyal.

Ez a város szintén a XV. század első felében lett mezőváros, csak hogy sohasem néptelenedett el és így utcanévei jobban gyökereznek a régmúltban, mint Balassagyarmaton. Érthető tehát, hogy ötszázhuszonkilenc levéltári, irodalmi és térképi hivatkozást tartalmaz a Kmetty száznyolcvan ugyanilyen vonatkozású jegyzetével szemben. Több az utcanév is. Összesen kétszázötvennyolc, amiből a tulajdonképpeni Egerszegen száznyolcvanegy, a többi pedig a hozzákapcsolt településeken található. A gyarmati százharminchat utcához hozzáadva az ipolyszögi hat és a patvarci kilenc utcanévét ez a szám, mint élő utcanév csak százötvenegyet tesz ki. Kmetty azonban utcanévteljesorolásában 337 nevet hoz, mert ő részletesen ismerteti a már nem használatos utcanéveket is. Ezzel nagymértékben megkönnyítette a helytörténeti kutatókat, amit még száz oldalas történeti tanulmánya is nagymértékben elősegít. A zalaegerszegi kiadványban csak az élő utcanéveket sorolták fel, a korábbiakban pedig a 22 oldalas történeti bevezetésből ismerhetjük meg némi keresgéléssel. Mind a két mű hiánypótló, de Kmettyé gyakorlatiasabb jellegű, könnyebben kezelhető.

Nincs olyan helytörténeti feldolgozás, amely minden vonatkozásban kitérhetne a helyi eseményeket befolyásoló országos és megyei hatásokra. Áll ez Kmetty könyvére nézve is. Mentségére szolgál az, hogy 1977-ben már megjelent a több szerző által írt *Balassagyarmat története* című várostörténeti mű, és így okkal és joggal felmentve érezhettem magat, hogy az ott rögzített tényeket megismételje. Jegyzeteiben azonban utalhatott volna az abban megtalálható vonatkozásokra. Kétségtelen, hogy ő a város múltjának egyik legkiválóbb ismerője, de nem mindenki, aki művét használja, rendelkezik olyan tárgyi ismeretekkel, hogy a Kmetty által felderített részleteket egyhamar a maguk helyére tudja tenni. Nem ártott volna e tekintetben bőbeszédűbbnek lenni. Igen jó viszont az, hogy igénybe vette a személyes közléseket is és így számos, az okiratokban fel nem lelhető adatra tett szert, amik gazdagítják várostörténeti ismereteinket, különösen a népi eredetű elnevezések tekintetében.

Mindez azonban semmit sem von le Kmetty Kálmán művének értékéből. Teljes mértékben helyállónak tekinthetjük tehát a dr. Vass Miklós előszavában leszögezett tényt: az ő „várostörténeti kutatásainak eredményeit igen jól felhasználhatja — sőt, már több esetben fel is használta — a település jövőjével foglalkozó minden tevékenység az utcanévadástól egészen a városrendezésig.” Többet igazán nem lehet kívánni egy jól sikerült helytörténeti kiadványtól.

Belitzky János

Csenki Imre – Csenki Sándor:

Cigány népballadák és keservesek

A környezet, a társadalom (kint), mind a balladák, mind a keservesek szintjén a veszélyt, veszélyeztetettséget jelenti, jelentette a cigányember számára. E veszélyhelyzet a létükből következő, életmódjukból.

A *Fagyos király* című népballadában a hét éves fiúcska baltával megy fát szedni a sarjerdőbe — ismerjük, hogy az engedély nélküli rőzsészedést büntették. A *Száz szegecskében* a cigányasszony a nagy úrhoz viszi a szegeket, hogy egyszer nagy kanállal ehessenek. A veszély: az úr szerelmi ellenszolgáltatást is követelhet. Kívülről jövő a hátsó szomszéd szerető, Juca kapitány is. Hogy csak a legfontosabbakat említsük.

A társadalom törvényszerűségeit nem ismerik a balladaénekesek, elzárt előlük, ezért a válasz környezetük minden kihívására legfeljebb a virtus szintjén történhet — Muzkáló Zoltári: „Nem vagyok katorga, /Nem mehetek kardra, /De még birkózásra.” Az egyéni morális magatartást a hermetikusan zárt közösség határozza meg (bent). A férjét megcsaló ordas kurvának kegyetlen módon kell pusztulnia (*Száz szegecske*), nincs bocsánat a hűtlenségre, különben a férjét nem tartják férfinak a többiek. A bátyjának mérges kígyót főző szép Mancit elhagyja a fiatal cigánylegény szeretője, felbűjtője: testvérgyilkost a cigányközösség nem fogad be (*Mérges kígyó*). Természetes, hogy a feleségstetelő csúfos halálát sem gyászolja a balladaénekes.

Érdekes jobban szemügyre vennünk a *Száz szegecske* című népballadát! Kétfajta morál szembesítődik ebben egymással, a férjé és a fiaié. A cigányférfi szemében a szerető, a kurva, a rosszba, a bűnbe, a börtönbe juttató. A keservesekben például a cseh zandárok megfogta selyemlopó férfi ezt mondja: „Veszek én revolvert, /kurva, nekem veszem. /Meglőlek én, kurva. /szemből a szíveden.” (*Jaj, megfogtak engem, anyám...*) Az anya a szent, a bemozolható: „Anyám megsiratja, / nevet majd a kurva.” (*Sáncárokba, anyám...*) Így van ez a *Száz szegecskében* is. A férj hűtlen felesége két mellét, kezét lemetéli, a szemét kiszúrja. A fiúk szemében viszont tisztességes asszony az anyjuk, akinek piros szoknya, nagykendő, virágos kötény jár és végül isteni csoda bizonyítja az igazát.

Az asszony útja a száz szegecskével az Úrhoz, és a fiúk útja haza megegyezik, fedik egymást. Az asszony hű volt az urához, hisz visszaadta az Isten a mellét, kezét, szemét, és a fiai ugyanazon az úton jöttek vissza apjukat megölni „azt a gonoszt, a hazugot”. A matriachátusban rekedt közösség erkölcsét adja tehát a ballada.

Kriza Ildikó szerint a magyar népballadában „... a házassági hűség (...) megszegése kegyetlen halált von maga után, míg az új balladák ugyanezt a tettet természetes gyilkossággal büntetik — és ebben már nem a közösségi erkölcs, hanem a juriszdikció fejeződik ki.” A cigány népballadák esetében egy le nem írt, meg nem fogalmazott, nem kodifikált, de a közösség által jóváhagyott, szentesített jog nevében történnek meg a természetes gyilkosságok, tehát a közösségi erkölcs nevében.

A keservesekben a külvilág nem csupán veszélyt jelent, a cigányember számára, hanem ellenséget is, börtönbe zár: „Jaj, megfogott anyám, /két szép csendő, meg ám.” Okot, van úgy, hogy meg sem neveznek. Az énekes közösségben énekel, ott tudják, hogy a kívülről jövő baj bármikor bármelyikükkel megtörténhet, így az együttérzés az első mondatból megvan. Nincs szükség akkor sem

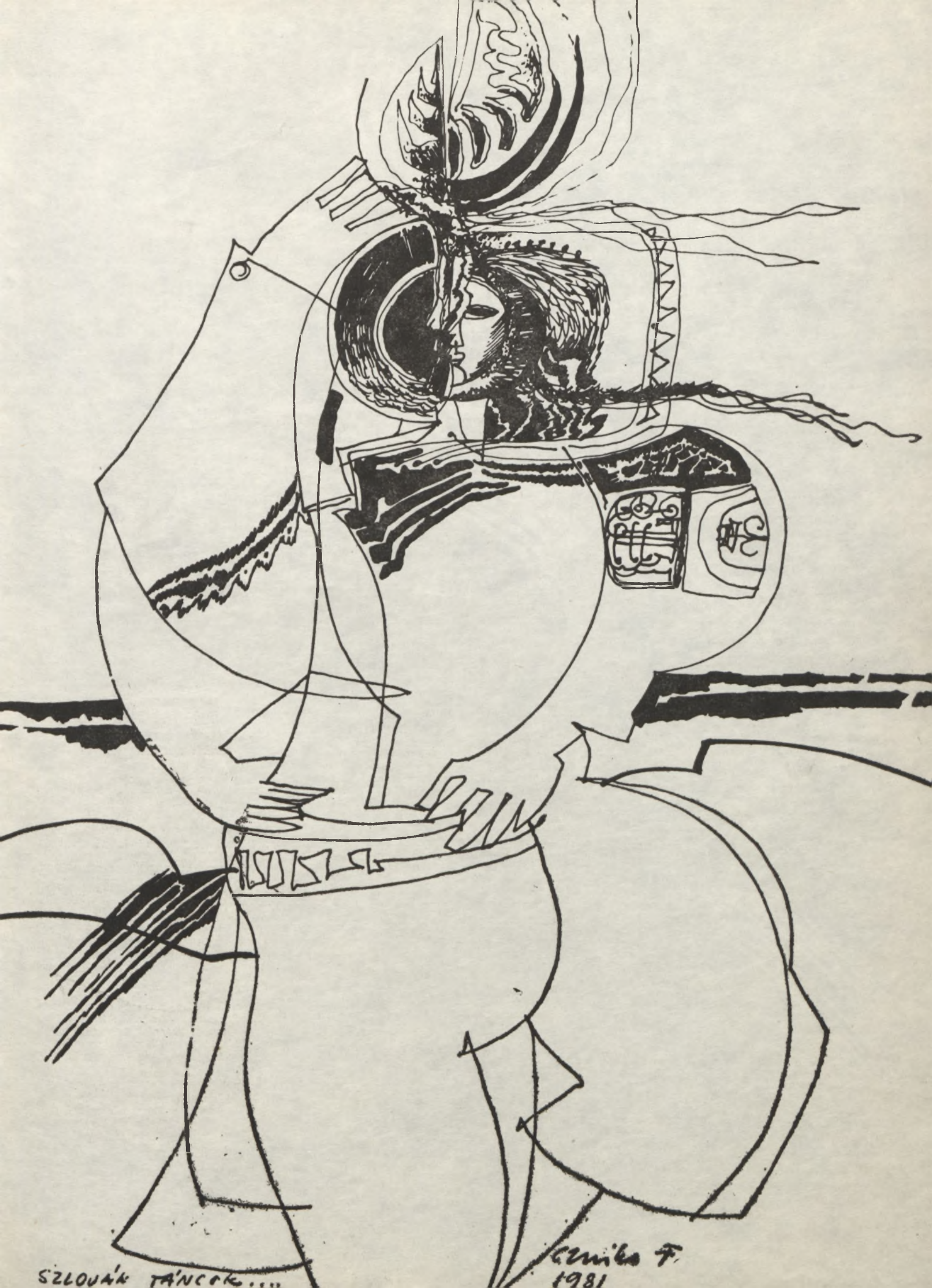
indoklásra, ha a szerető miatt történt alopás, került börtönbe a férfi, hisz a cigányférfi tönkretevője a nő! Egyes szám első személyű a búcsúzkodás, hisz azonosulnak a börtönbe menővel, a bújosni kényszerülővel. Lótól, gyerektől, anyától búcsúznak, feleségtől ritkán: „Vigyázzál a gyerekekre, /meg az én szép lovaimra, /Hej, asszony, most mit csináljak...)

Mivel a keservesek közösségibb jellegűek, mint a népballadák, jobban is ismerték őket. Ezek töredezetebbek is, ami abból fakad, hogy mindenkinek van hozzáénekelni valója. Itt is, mint a balladák többségében, valamilyen társadalmi konfliktus váltja ki az éneklést, de itt már egyértelműen az érzelmekek dominálnak. Az érzelmekek oly magas fokot érnek ki, hogy az érzelmi kontroll megszűnik (extázis?) és a tudatalatti világ mozdul meg, ami generációkon át, a folytonos vándorlás, pusztulás, alkalmazkodás ellenére is megőrzött emlékeket hoz a felszínre. Titkokat, de már túlvitte őket az érzelmekek korlátokon, az elragadja az elődöt. Ez történik a *Vonatnak nincsen rúdja* esetében is, ahol két versszakon át egész másról hallunk, mint amiről eredetileg szó van, mégpedig egyfajta abszurd halálvágyról: „A vonatnak rúdja nincsen, /hogy a másvilágra vigyen, /.../ Akár itt hágy akár viszen, /Nem hoz vissza bizony sosem.” És a ráütő harmadik versszak: „Hozzál anyám rongyot nekem, /Bátyám vérével letöröljem.”

Hiánypótló ez a kötet, tisztelet a két gyűjtőnek, Csenki Imrének és Csenki Sándornak, akik a legnehezebb időkben, 1938. és 1944. között gyűjtötték össze Püspökladányban, oláh cigányoktól a népballadákat és keserveket. E rövid recenzió csak egy szempontból próbálta megközelíteni a nagyobb tanulmányt is megérdemlő kötetet. Vekerdi József *Jegyzetek* című utószavával lehet vitatkozni, de az olvasóközönség számára kellő és érthető eligazítás nyújt.

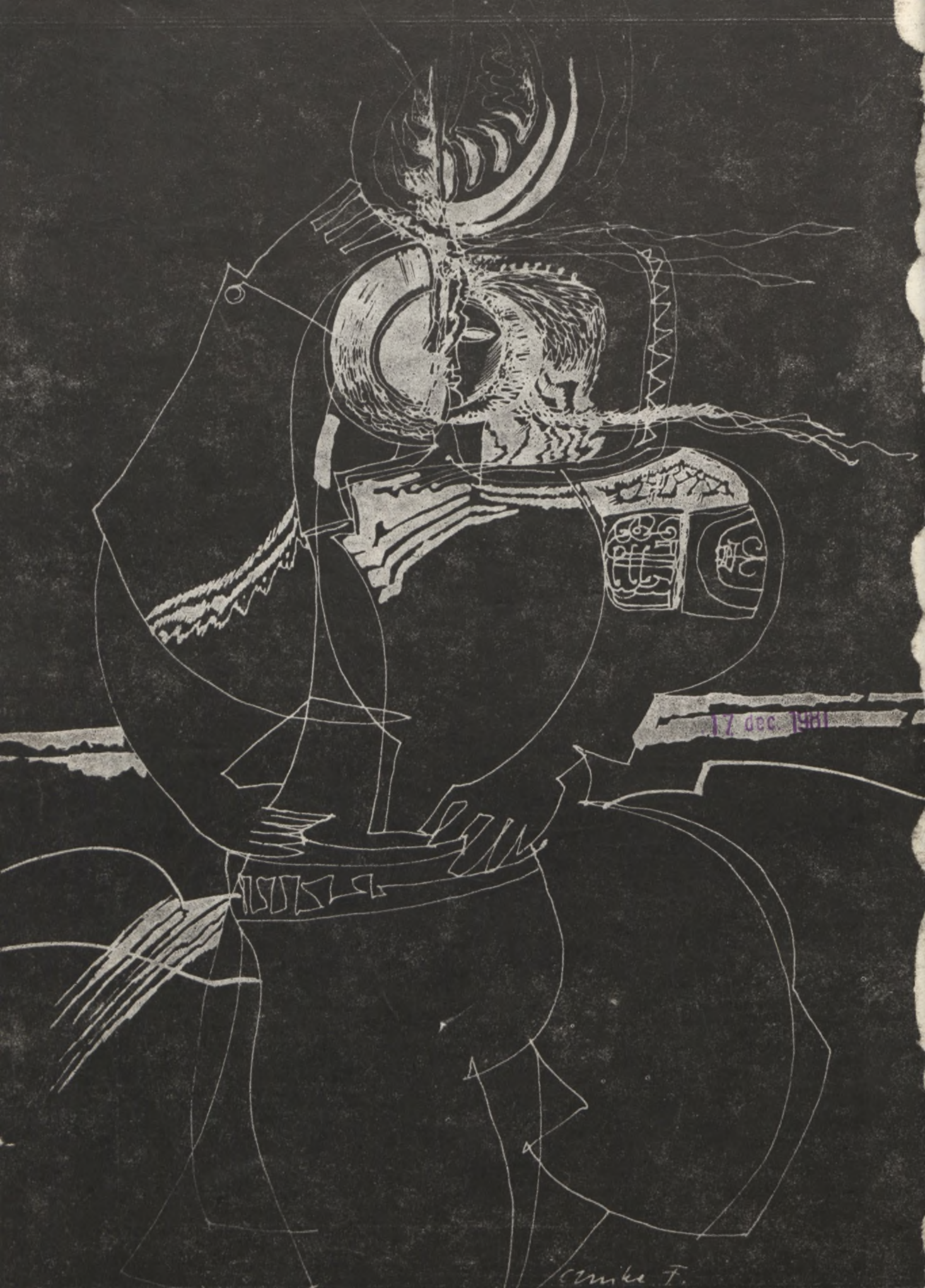
Holdosi József

SZLOVÁK TÁNCOK...

Gyula F.
1981

17 dec 1981

Mike F.